National Conference

On

Climate Change and It's Impact on Agriculture Development in India

(28th & 29th Sept. 2018)

ISBN- 978-93-83672-72-1

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Geography

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot, Dist.Latur

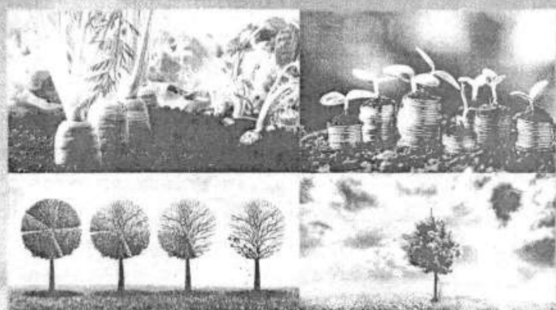

Editor

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Devidas S. Kendre

Dr. Prakash K. Morkhande

Dr. Padmakar B. Gone

About the Society and College

The Ujwal Shikshan Santha, Mumbai is established in 1986. With the thirst to develop education of surrounding area. The main objective to establish the society is to provide opportunities to seek quality education for the students who come from surrounding area. To fulfil the need of higher education the society had decided to start college. Hence, in 1997 Ujwal Gramin Mahavidyalaya, Ghonsi Tq.Jalkot Dist.Latur (M.S.) affiliated to S.R.T.M.U. Nanded run UG level.

It is grant-in-aid college affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded and recognized by UGC U/s 2 (f) and 12 (b) the college has been started with objective to provide higher education to the masses and to make them efficient self salient. In our college enrolled percentage of girl's students is more than boys students. Ratio of the meritorious students increasing every academic year.

The college has appointed meritorious, dedicated teaching and non-teaching faculties to motion educational excellence. Out of 15 regular teaching faculties, 09 faculties are Ph.D. holder, 07 faculties are M.Phil holders, 06 faculties have SET/NET and 06 faculties are research supervisor recognized by parent University.

About Geography Department

The under graduate Department of Geography is started in 1997. At present the department is engaged in research activities in various field of geography. They have also taken Minor Research Projects and produced publications of research paper in various national and international journals. Hundreds students passed out by this department who are working on various posts in overall India. The department has been arranged different types of programmes like seminar, group discussion, debates, educational [illegible]

Rs. 200/-

ISBN- 978-93-83672-72-1

Chief Editor
Arun B. Godam
Latur, Dist. Latur-413512
(Maharashtra, India)
Mob. 7020796909

Publisher
Shaurya Publication

www.rjournals.co.in

१ बदलते हवामान एक आव्हान १३
प्रा.डॉ. तोळमारे एस.एस.

२. जागतीक तापमान वृध्दी: एक भौगोलिक अवलोकन २०
प्रा डॉ. जनार्धन केशवराव वाघमारे

३. सातारा जिल्हयातील हवामान बदल व कृषी भूमी बदलांचा भौगोलिकअभ्यास २५
डॉ. दशरथ किसन बंदुके

४. सोलापूर जिल्ह्यातील गहू पीक केंद्रीकरण : भौगोलिक विश्लेषण ३३
प्रा. डॉ. लोंढे सी. बी.

५. उदगीर तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीतील सेवा केंद्राचा चिकित्सक अभ्यास ३८
डॉ.अशोक उमराव नागरगोजे , डॉ.मुकेश जयकुमार कुलकर्णी

६. केरळ पूर- नैसर्गीक कि मानव निर्मीत आपत्ती ४४
प्रा. डॉ. दैवशाला शिवाजी नागदे , प्रा. भोयर देविदास निळकंठ

७. बीदर जिल्ह्यातील ग्राम-नगर केंद्र ४९
प्रा.डॉ. सय्यद मौलाना महेताब

८. अहमदपूर तालुक्यातील ज्वारी पिकाच्या उत्पादकतेचा भौगोलिक अभ्यास (सन -२००८ ते २०१३) ५४
प्रा. डॉ. राठोड सुनिल धोंडिराम,
प्रा. डॉ. मुळे अंबादास मारोतीराव

9. हवामान बदल आणि मराठवाडयातील शेतकऱ्याची आत्महत्या :एक भौगोलीक अभ्यास. ६१
डॉ. व्हि आर राठोड भूगोल , डॉ. व्हि के चव्हाण , डॉ. कराळे एन बी

१०. शाश्वत विकासातील धोक्याचे व्यवस्थापन ६७
प्राचार्य डॉ. अरुण दळवे , प्रा. डॉ. सखाराम डी. वाघमारे

११. सेंद्रीय शेती काळाची गरज ७४
डॉ.डी.एन माने

१२. हवामान बदलाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम ७९
डॉ.नागनाथ माधवराव फड

१३. माळशिरस तालुक्यातील भूमी उपयोजनाचे बदलते स्वरूप : एक भौगोलिक अभ्यास ८४
प्रा.डॉ.बी.एन.नागलगावे, प्रा.डॉ.एम.पी. मानकरी

१४. परभणी जिल्ह्यातील पिक संयोगातील बदल ८८
प्रा.डॉ.पाटील बी.टी., प्रा.डॉ.गोंड एन.एस.

१५. मध्य प्रदेश की कृषि पर जलवायु का प्रभाव" एक अध्ययन १९६१–२०११ ९२
डॉ.आर.आर.आर्य

16. हवामान बदलाचा मराठवाडयातील कापुस लागवड क्षेत्रावरील परिणाम एक भौगोलिक अभ्यास १०३
प्रा डॉ. भागवत ना. पस्तापुरे

१७. बिदर जिल्ह्यातील साक्षरतेचा चिकित्सक अभ्यास ११२
डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ, श्री. राठोड बालाजी रतन

१८. किनवट तालुक्यातील आदिवासी जमातीच्या समस्या ११७
डॉ. एन.के.वाघमारे

१९. कृषि विकासासाठी जल व्यवस्थापन करणे काळाची गरज : एक चिकित्सा १२४
डॉ. संजीव एच. कोळपे

२०. नांदेड जिल्ह्यातील आठवडी बाजार सेवा : एक भौगोलिक अभ्यास १३३
गायकवाड श्रीहरी रामराव, डॉ.सदानंद गोने , डॉ. सोमनाथ संभाजी, लांडगे

२१. भारतातील निर्वनीकरण : भारतातील निर्वनीकरणाचे भौगोलिक विश्लेषण १३७
प्रा.डॉ. छाया बळीराम टोंगळे

22. रायगड जिल्हयातील ग्रामीण वस्त्यांचा भौगोलिक अभ्यास" १४६
प्रा. सर्जेराव आनंदराव पाटील , डॉ. भगवान प्रभाकरराव शेंडगे

२३. रासायनिक खते व किटकनाशके वापराबाबत शेतकऱ्यांच्या नोंदीचा चिकीत्सक अभ्यास १५२

संदर्भ : References

१. प्रा.डॉ.बी.एल.आयरे व प्रा.डॉ.एम.एस.माने (२०११) - पाणलोट क्षेत्र विकास व जलसंधारण.

२. प्रा.एस.व्ही.ढमढेरे (२००९) - महाराष्ट्रातील सिंचन पाणलोट क्षेत्र विकास आणि जलसंधारण.

३. श्री. चिंतामणी थिटे व प्रसाद रसाळ (२००९) - पाणलोठ क्षेत्र विकास.

४. पाणलोट क्षेत्र विकास मार्गदर्शिका, जलसंधारण व कृषि विभाग, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

५. Banerjee S., Barmans. (१९८३), - Input availability and modern agriculture in Burdwan District.

६. Hussain M. (१९७९), - Agricultural Geography.

७. Singh T. (१९८३), - Spatio Organization of Agricultural in north India village : Deductive Model.

२०.

नांदेड जिल्ह्यातील आठवडी बाजार सेवा : एक भौगोलिक अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी
गायकवाड श्रीहरी रामराव
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

मार्गदर्शक
डॉ.सदानंद गोने
प्राचार्य, उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोणसी ता.जळकोट जि.लातूर

डॉ. सोमनाथ संभाजी, लांडगे
भूगोल विभाग, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता.जि. बीड

प्रस्तावना

सेवा केंद्र हे विविध प्रकारच्या वस्तू आणि सेवा पुरवित असतात. एका विशिष्ट प्रदेशातील सेवा केंद्राचा विकास हा तेथून मिळणाऱ्या विविध सेवा आणि त्याठिकाणी उपलब्ध असलेली वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था यांच्यावर अवलंबून असते. कारण ही सेवा त्या ठिकाणच्या सामाजिक आणि इतर कार्यपद्धतीत वाढ व विकास करते. म्हणून त्या प्रदेशातील सेवा केंद्र, त्या प्रदेशाच्या विकासाचा पाया असतो. आर्थिक विकास हा त्या ठिकाणच्या व्यावसायिक क्रियेशी निगडित असते.

बाजार पद्धतीचा अभ्यास म्हणजे त्या प्रदेशातील मागणी पुरवठा याचे योग्य प्रकारे केलेले विश्लेषण होय. याच बाजार सेवांचा अभ्यास नांदेड जिल्ह्यातील १६ तहसीलमधील बाजार केंद्राचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये

नांदेड जिल्ह्यातील बाजार सेवांचा अभ्यास करणे. हे प्रमुख उद्दिष्ट समोर ठेवून सदरील शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंध पूर्ण करण्यासाठी द्वितीयक सामग्रीचा वापर केला आहे. द्वितीयक आधारसामग्रीमध्ये जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा, विविध मासिके व संदर्भ ग्रंथ याचा आधार घेतला आहे. मिळालेल्या आकडेवारीच्या आधारे सांख्यिकीय पद्धतीने विश्लेषण केले आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

नांदेड जिल्हा मराठवाडयातील एकूण ८ जिल्ह्यांपैकी एक महत्त्वाचा जिल्हा असून महाराष्ट्राचा दक्षिण पूर्व सिमेला दक्षिणोत्तर पसरलेला आहे. नांदेड जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १८° १५' ते १९° ५५' उत्तर अक्षवृत्ताच्या दरम्यान आहे. नांदेड जिल्ह्याचा रेखावृत्तीय विस्तार ७७° ७' पूर्व ते ७८° १५' पूर्व रेखावृत्तापर्यंत आहे. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १०५२८ चौ.कि.मी. आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या ३३,५६,५६६ एवढी आहे. राज्याच्या तुलनेत नांदेड जिल्ह्याची लोकसंख्या २.९६% आहे. तर महाराष्ट्राच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ३.४२% आहे.

नांदेड जिल्हा
स्थान दर्शक नकाशा

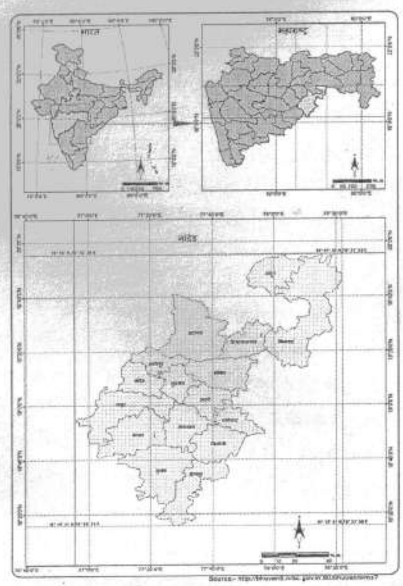

विश्लेषण :

नांदेड जिल्ह्यात १६ तहसील असून प्रत्येक तहसीलमध्ये ग्रामीण खेडेगावे व काही तहसीलमध्ये शहरी भाग आहे. त्यानुसार त्या त्या तहसीलमधील अनेक गावांमध्ये आठवडी बाजार केंद्र उपलब्ध आहेत. त्या आठवडी बाजार उपलब्ध असलेल्या गावातील लोकसंख्या, त्या प्रदेशातील अनेक गावातील लोकसंख्या त्या बाजार सेवा केंद्राचा लाभ घेतात व त्या प्रत्येक बाजार सेवा केंद्राच्या ठिकाणी उपलब्ध सेवांचा फायदा त्या प्रदेशातील लोकांना होतो. नांदेड जिल्ह्यातील प्रत्येक तहसीलमध्ये बाजार सेवा पुरविणारे अनेक गावे आहेत. बाजार सेवेमध्ये भाजीपाला, फळे, अन्धान्य, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू व शेतीविषयक साहित्य अशा अनेक सेवा आठवडी बाजाराच्या ठिकाणी उपलब्ध असतात. त्यामुळे अभ्यासक्षेत्रातील अनेक शेतकरी व अन्य व्यक्ती त्या बाजार केंद्राचा लाभ मोठ्या प्रमाणात घेत असतात.

नांदेड जिल्ह्यातील तहसील व त्या तहसीलमधील आठवडी बाजार सेवा केंद्राची संख्या खालील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्र. १

नांदेड जिल्ह्यातील आठवडी बाजार सेवाकेंद्र

अ.क्र.	तहसील	आठवडी बाजार सेवाकेंद्र
१	माहुर	३
२	किनवट	६
३	हिमायतनगर	६
४	हदगाव	१३
५	अर्धापूर	५
६	नांदेड	७
७	मुदखेड	८
८	भोकर	२
९	उमरी	४
१०	धर्माबाद	३
११	बिलोली	९
१२	नायगाव	१२
१३	लोहा	१८

१४	कंधार	१६
१५	मुखेड	१६
१६	देगलूर	११

स्त्रोत : संशोधकाने संकलित केलेल्या आकडेवारीवर आधारित

वरील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे अभ्यासक्षेत्रातील १६ तालुक्यांमध्ये आठवडी बाजार केंद्रातून सेवासुविधा पुरविल्या जातात. यापैकी सर्वात जास्त आठवडी बाजार सेवा केंद्र लोहा तहसीलमध्ये १८ आहेत. तर सर्वात कमी आठवडी बाजार केंद्र भोकर तहसीलमध्ये २ दिसून येतात. नांदेड जिल्ह्यातील लोहा तहसीलमधील आठवडी बाजार सेवा केंद्राचा विकास झालेला आहे. तर भोकर तहसीलमधील आठवडी बाजार केंद्राचा कमी प्रमाणात विकास झालेला आढळून येतो.

निष्कर्ष :

१) नांदेड जिल्ह्यातील आठवडी बाजार सेवांचा विकास झालेला आहे.

२) नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण भागास जिल्ह्यातील आठवडी बाजार सेवा केंद्राचा मोठ्या प्रमाणात फायदा होतो.

३) नांदेड जिल्ह्यातील आठवडी बाजार सेवा केंद्र जिल्ह्यात विस्तार पावलेले दिसून येतात.

संदर्भ :

१) नांदेड जिल्हा सामाजिक, आर्थिक समालोचन २०१५-१६

२) जिल्हा कृषी अधिकारी कार्यालय, नांदेड

३) भारतीय जनगणना अहवाल, नांदेड जिल्हा

४) www.maharashtra.gov.in

५) www.nanded.nic.in

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

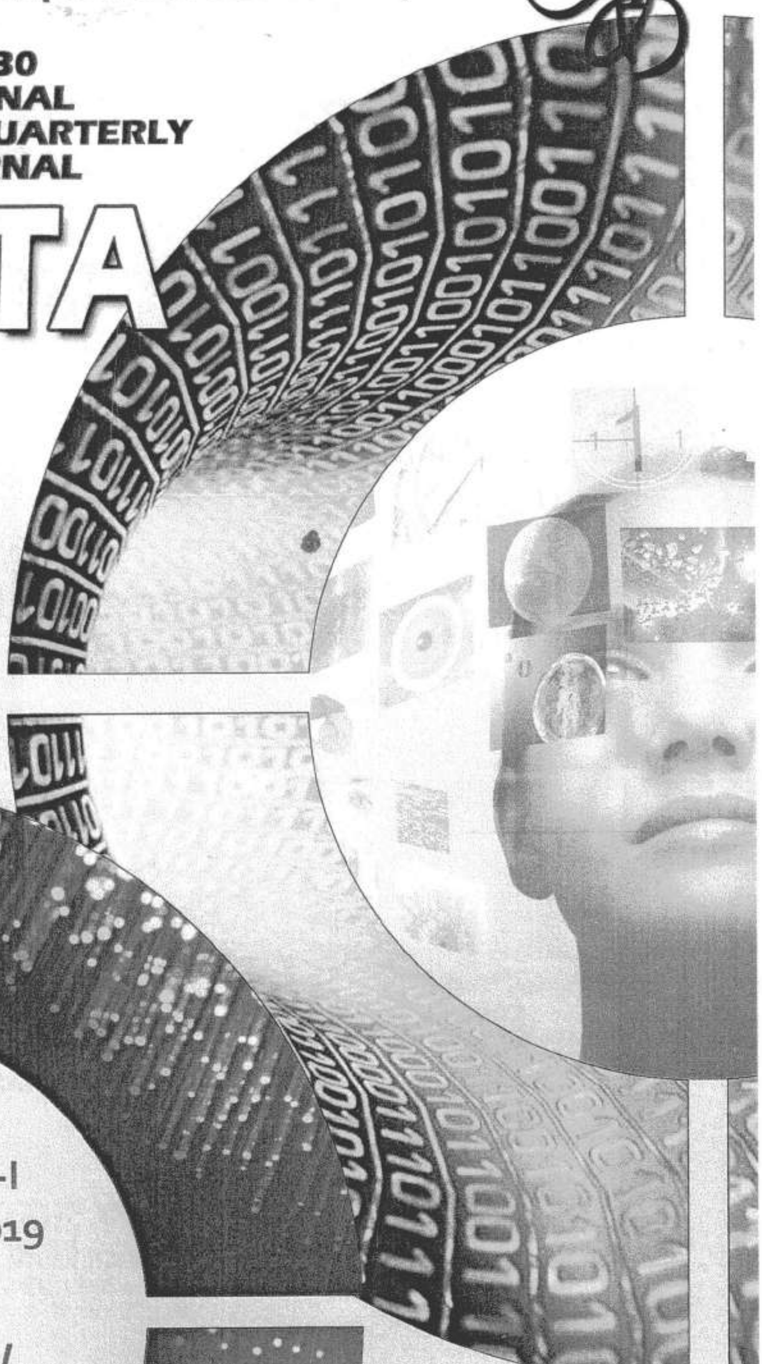

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Marathi Part - II | January - March - 2019

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	पश्चिम विदर्भातील एकुण लोकसंखेचे कमी लिंगगुणोत्तर प्रमाण (१९८१-२००१)- एक सामाजिक समस्या **प्रा. डॉ. राहुल देविदास इंगळे**	१-६
२	बीड जिल्ह्याच्या माजलगांव तालुक्यातील लिंगगुणोत्तराचे कालिक विश्लेषण **डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे**	७-१०
३	भौगोलिक परिस्थितीचा सामरिक व लष्करी डावपेचांवर परिणाम **प्रा. डॉ. कविता धनंजय धर्माधिकारी**	११-१७
४	'लातूर जिल्ह्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र' एक भौगोलिक अभ्यास **प्रा. एफ. आर. खांडेकर**	१८-२२
५	सरदार सरोवर प्रकल्पाचा नंदुरबार जिल्ह्यातील आर्थिक घटकावर होणाऱ्या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. हेमंतकुमार रत्नपारखी** **प्रा. अमोल रा. भुयार** **डॉ. विजय ब. खराते**	२३-३१
६	महाराष्ट्रातील पिक विविधता **प्रा. सावन म. देशमुख**	३२-३५
७	यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांच्या विकासात महिला सहकारी पतसंस्थांचे योगदान **डॉ. राधेशाम पीलाजी चौधरी**	३६-३९
८	शिरपूर तालुक्यातील भूजलाचा जलगुणवत्ता निर्देशांक **डॉ. गोराणे सुनिल सी.**	४०-४६
९	भंडारा नगरातील लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये एक भौगोलिक अभ्यास (वर्ष २००१) (जिल्हा भंडारा) **प्रा. डॉ. सौ. वंदना प्रविण मोटघरे**	४७-५२
१०	भारतीय कृषी समस्येचे भौगोलिक अध्ययन **प्रा. डॉ. कल्पना देशमुख** **मयुरी नंदकुमार ठाकरे**	५३-५६

VOLUME - VIII, ISSUE – I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२. बीड जिल्ह्याच्या माजलगांव तालुक्यातील लिंगगुणोत्तराचे कालिक विश्लेषण

डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे
कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता. जि. बीड.

सारांश (Abstract)

मानवी लोकसंख्या हा गतिशील घटक असून तिचा अभ्यास अनेक अंगांनी केला जात असला तरी येथे अभ्यासाची मर्यादा लक्षात घेता फक्त तिच्या लिंगानुमात / लिंगगुणोत्तर या एकाच घटकाचा अभ्यास केला आहे. लिंगानुमात हा विशेष महत्त्वाचा घटक / अंग असल्याने प्रस्तुत अभ्यासात त्याचाच अभ्यास करणाच्या हेतूने विचार केला आहे. सदर अभ्यासाकरिता माजलगांव तालुक्यातील अलिकडील सलग तीन जनगणनांचा आधार घेतला असून हा अभ्यास फक्त द्वितीय माहितीच्या आधारे केला आहे. स्तंभालेख व सूत्राच्या मांडणीने अभ्यासात नेमकेपणा व अचूकता आणली आहे. अभ्यास कालावधीत एकूण लिंगानुमात घटल्याचे आढळते तर १९९१, २००१ व २०११ च्या जनगणना कालावधीत नागरी लिंगगुणोत्तरापेक्षा ग्रामीण लिंगगुणोत्तर जास्त होते.

Human Population is a dynamic factor and it is studied by several aspects. In view point of it's limitation here, human population sex ratio is considered only. This study is aimed to study the sex-ratio of human population in the Majalgaon Tq. of Beed Dist. For this study purpose only secondary sources of information is used and three consecutive census data is considered here. By using bargraph and statistical techniques this study makes scientific approach. In general the total human population sex ratio is decreased in the study period and in the rural sex ratio is found higher than the urban sex ratio in the 1991, 2001 & 2011 census.

बीजसंज्ञा (Keywords) - लोकसंख्या (Population), लिंगगुणोत्तर (Sex Ratio), लिंगगुणोत्तर विचलन (Deviation in Sex Ratio).

१. प्रस्तावना (Introduction)

लोकसंख्येचा अभ्यास प्राचीन काळापासून केला जात आहे. परंतु १९ व्या शतकापासून लोकसंख्या अभ्यासाची व्याप्ती वाढली. लोकसंख्या ही प्रत्येक राष्ट्राची संपत्ती असते. लोकसंख्या ही स्त्री-पुरुष मिळून बनलेली असते. लोकसंख्येची लिंग व वय ही दोन मुलभूत वैशिष्टये असतात.

लोकसंख्या हा गतिशील घटक आहे. त्यामुळे लोकसंख्याविषयक वैशिष्ट्यांचा व सांख्यिकीचा पुनः पुन्हा अभ्यास करणे गरजेचे असते. लोकसंख्येचा अभ्यास हा ग्रामीण, नागरी आणि स्त्री-पुरुष या अनुषंगाने केला जातो. काही कालावधीपासून लोकसंख्या साधनसंपदा ऐवजी समस्या ठरत आहे. याचा निवडक सांख्यिकीय आधारे संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे.

२. उद्दिष्ट्ये (Objectives)

i) माजलगाव तालुक्यातील लोकसंख्येचा कल पाहणे.

ii) संशोधन क्षेत्रातील लिंगगुणोत्तर अभ्यासणे.

३. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

संशोधनास आवश्यक असणारी सांख्यिकीय माहिती द्वितीय स्वरुपाची वापरली आहे. ही माहिती जनगणना अहवाल, जिल्हा माहिती कोष, बीड आणि संकेतस्थळ यातून प्राप्त केली आहे. माजलगाव तालुक्यातील लिंगगुणोत्तर अभ्यासण्यासाठी सन १९९१, २००१ आणि २०११ या तीन जनगणना अहवालांचा आधार घेतला असून पायाभूत वर्ष हे १९९१ आहे. लोकसंख्या वाढ व लिंगगुणोत्तर निर्देशन करण्यासाठी स्तंभालेखाचा वापर केला असून लिंगगुणोत्तर आणि टक्केवारी काढण्यासाठी खालील सूत्रांचा वापर केला आहे.

$$SR = \frac{PF}{PM} \times 1000$$

$$\text{टक्केवारी} = \frac{\text{पुढील वर्षाचे लिंगगुणोत्तर - मागील वर्षाचे लिंग गुणोत्तर}}{\text{मागील वर्षाचे लिंग गुणोत्तर}} \times १००$$

Sr = लिंगगुणोत्तर

Pf = स्त्री लोकसंख्या

Pm = पुरुष लोकसंख्या

४. मर्यादा (Limitation)

संशोधन लेखात तीन जनगणना अहवालानुसार लोकसंख्येचा अभ्यास केल्याने वार्षिक लोकसंख्या कल आणि लिंगगुणोत्तर प्रमाण कळू शकत नाही.

५. संशोधन क्षेत्र (Research Area)

बीड जिल्ह्यात एकूण अकरा तालुके आहेत. त्यापैकी माजलगाव एक तालुका आहे. माजलगाव तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १८° ५८' उ. ते १९° १८' उ. असून रेखावृत्तीय विस्तार ७५° ५८' पू. ते ७६° २२' पू. आहे. संशोधन क्षेत्राचा पूर्व-पश्चिम विस्तार ३७ कि.मी. व दक्षिणोत्तर विस्तार ३२ कि.मी. असून एकूण क्षेत्रफळ १०९७.४ चौ.कि.मी. आहे. माजलगाव तालुका गोदावरी, सिंदफणा, कुंडलिका व सरस्वती नद्यांच्या खोऱ्यात पसरले आहे.

६. माजलगाव तालुक्यातील लिंगगुणोत्तर विश्लेषण

अभ्यासात लोकसंख्या रचनेला अत्यंत महत्त्व आहे. लोकसंख्या रचना अभ्यासाने लोकसंख्येची संख्यात्मकता आणि गुणात्मकता समजते. लोकसंख्येच्या रचनेचा सामाजिक परिस्थितीवर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम होतो. लोकसंख्या रचनेत लोकसंख्येशी संबंधीत अनेक घटकांचा अभ्यास केला जातो. प्रस्तुत संशोधन लेखात लिंगगुणोत्तराचा अभ्यास केलेला आहे.

"एक हजार पुरुषांमागे असलेली स्त्रियांची संख्या म्हणजे लिंगगुणोत्तर होय."

लिंग गुणोत्तर अभ्यासाने त्या-त्या प्रदेशातील पुरुष व स्त्रियांचे प्रमाण लक्षात येते. आदर्श लिंग प्रमाण १००० असून असे लिंग प्रमाण नसेल तर अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्या निर्माण होऊ शकतात. यामुळे समाजाचा सामाजिक व सांस्कृतिक समतोल बिघडतो. संशोधन क्षेत्रातील एकुण लिंग गुणोत्तर, ०-६ वयोगट, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, ग्रामीण व नागरी लिंग गुणोत्तर इत्यादींचा अभ्यास केलेला आहे.

माजलगाव तालुक्यातील जनगणनानिहाय लिंग गुणोत्तर

अ.क्र.	जनगणना	लिंगगुणोत्तर		
		ग्रामीण लिंग गुणोत्तर	नागरी लिंग गुणोत्तर	एकूण लिंग गुणोत्तर
१	१९९१	९५५	९४६	९१८
२	२००१	९४६	९४४	९३६
३	२०११	९५४	९४५	९२१

स्त्रोत :- बीड जिल्हा जनगणना अहवाल

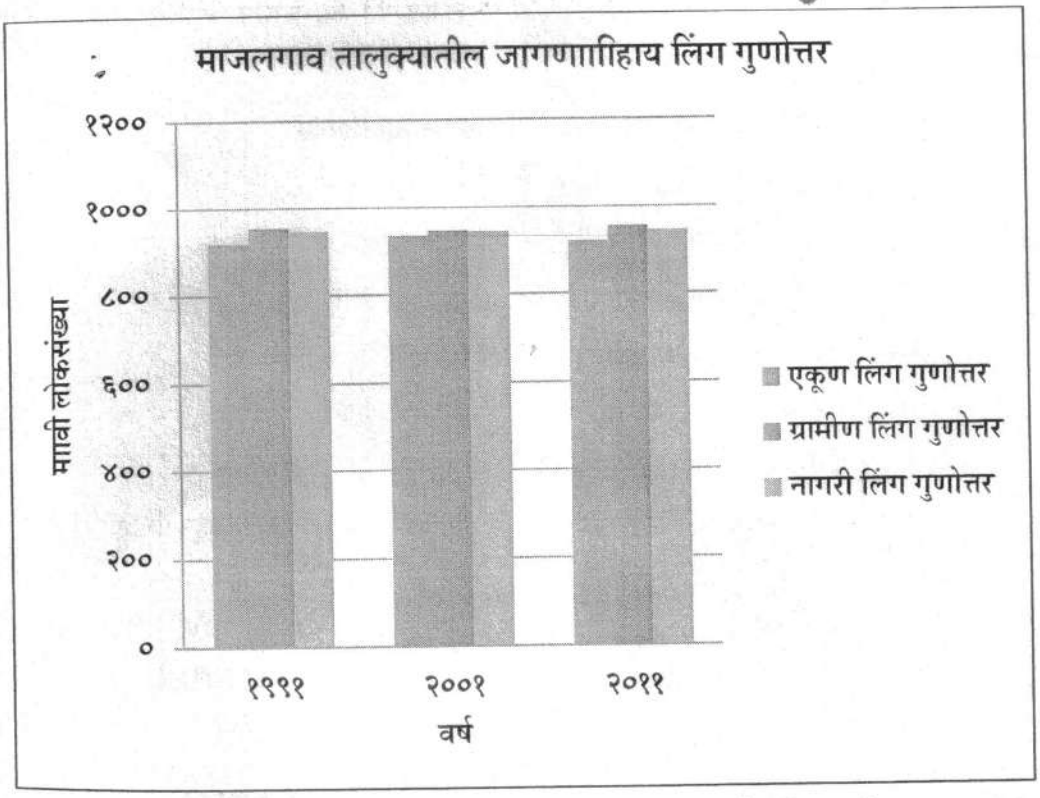

सारणी व आलेखावरुन सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार माजलगाव तालुक्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण १००० पुरुषांशी ९५४ असे होते. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार लिंग गुणोत्तर ९४५ होते. सन १९९१ पेक्षा सन २००१ मध्ये लिंग गुणोत्तरात ०९ (०.९%) कमी झाले. सन २०११ जनगणनेनुसार लिंग गुणोत्तर ९२१ होते. सन २००१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये लिंग गुणोत्तरात २४ (२.५%) इतकी घट झाली. सन १९९१ पेक्षा सन २०११ मध्ये लिंग गुणोत्तरात ३३ (३.५%) कमी झाले.

अभ्यास क्षेत्रात ग्रामीण लिंग गुणोत्तर सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार ९५५ असे होते. सन २००१ च्या सांख्यिकीनुसार ग्रामीण लिंग गुणोत्तर ९४६ होते. सन १९९१ च्या तुलनेत सन २००१ मध्ये ग्रामीण लिंग गुणोत्तर ०९ (०.९%) कमी झाले. सन २०११ आकडेवारीनुसार ग्रामीण लिंग गुणोत्तर ९१८ होते. सन २००१ पेक्षा सन २०११ मध्ये ग्रामीण लिंग गुणोत्तरात २८ (३.०%) इतकी घट झाली. सन १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ग्रामीण लिंग गुणोत्तर ३७ (३.९%) कमी झालेले आढळते.

संशोधन क्षेत्रात नागरी लिंग गुणोत्तर सन १९९१ च्या सांख्यिकीनुसार ९४६ होते. सन २००१ च्या आकडेवारीनुसार नागरी लिंग गुणोत्तर ९४४ होते. सन १९९१ पेक्षा सन २००१ मध्ये नागरी लिंग गुणोत्तर ०२ (०.२%) कमी झाले. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार नागरी लिंग गुणोत्तर ९३६ होते. सन २००१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये नागरी लिंग गुणोत्तर ०८ (०.९%) घटले. सन १९९१ पेक्षा सन २०११ मध्ये नागरी लिंग गुणोत्तर १० (१.१%) कमी झाल्याचे दिसून येते.

माजलगाव तालुक्यात एकूण लिंग गुणोत्तर, ग्रामीण लिंग गुणोत्तर व नागरी लिंग गुणोत्तर कमी-जास्त झालेले दिसून येते. सन १९९१, सन २००१ व सन २०११ या तिन्ही जनगणनेनुसार नागरी लिंग गुणोत्तरापेक्षा ग्रामीण लिंग गुणोत्तर अंशतः जास्त होते. ते क्रमशः सन १९९१ जनगणनेनुसार ०९ (१.०%), सन २००१ आकडेवारी अन्वये ०२ (०.२%) व सन २०१ सांख्यिकीनुसार ०९(१.०%) असे होते. यावरुन असे निदर्शनास येते की, ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात स्त्री-भ्रूण हत्या व बालमृत्युचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते.

७. निष्कर्ष व शिफारशी (Conclusion and Recommendations)

i. निष्कर्ष (Conclusion)

संशोधन क्षेत्रात लिंग गुणोत्तर अभ्यास कालावधीत कमी झाल्याचे आढळते.

१. सन १९९१, २००१ व २०११ मध्ये ग्रामीण लिंग गुणोत्तर नागरी लिंग गुणोत्तरापेक्षा जास्त आहे.

ii. शिफारशी (Recommendations)

१. अभ्यासक्षेत्रातील लिंगानुमात कायम संतुलित राखण्यासाठी शासकीय स्तराहून ठोस निर्णय व कडक अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.

२. संशोधनक्षेत्रातील लिंगानुमात नैसर्गिक ठेवण्यासाठी सामाजिक स्तराहून प्रबोधन वाढवावे.

८. संदर्भ (References)

१. जनसंख्या भूगोल के मूल तत्त्व - डॉ. हिरालाल यादव
२. लोकसंख्याशास्त्र - डॉ. दा.धों. काचोळे
३. लोकसंख्या भूगोल - डॉ. विठ्ठल घारपुरे.
४. District Census Handbook Bid
५. Censusindia.gov.in

2018 -19

ISSN 2349-638x

Impact Factor 5.707

Shri Mahatma Basweshwar Education Society's

Mahatma Basweshwar Mahavidyalaya, Latur

(NAAC Re-Accredited with 'A' Grade)

One-Day National Conference On

RESEARCH FRONTIERS IN GEOGRAPHY

8th February, 2019

Organized by
Department of Geography
(U.G., P.G. & Research Centre) and
Internal Quality Assurance Cell

In Collaboration With

Marathwada Association of Geographers, Latur
and
Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

SPECIAL ISSUE OF
AAYUSHI INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

www.aiirjournal.com

EDITORS
Dr. N. G. Mali
Capt. Dr. B. M. Godbole
Dr. S. R. Dharashive
Dr. S. P. Dharne
Dr. S. M. Ijare

Shri Mahatma Basweshwar Education Society's

Mahatma Basweshwar Mahavidyalaya, Latur

(NAAC RE-ACCREDITED 'A'GRADE)

One-Day National Conference

On

RESEARCH FRONTIERS IN GEOGRAPHY

8th February, 2019

Organized by

Department of Geography

(U.G., P.G. and Research Center) and

Internal Quality Assurance Cell

In Collaboration With

Marathwada Association of Geographers, Latur

and

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

Chief Organizer

Dr. U. V. Biradar (I/C Principal)

Convener

Dr. N. G. Mali

Co-Convener

Capt. Dr. B. M. Godbole

Local Organizing Committee

Dr. S. R. Dharashive **Dr. S. P. Dharne** **Dr. S. M. Ijare**

Mr. B. P. Pawar **Mr. R. A. Salunke**

Index

Sr. No.	Name of the Researcher	Title of the Papers	Page No.
66	प्रा.डॉ.बी. एन. नागलगावे	नांदेड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादकतेचा भौगोलिक अभ्यास	215
67	डॉ.टी. एन. महाजन	सागरी प्रदूषण पर्यावरणीय समस्या	217
68	डॉ.संजीव कोळपे	पर्यावरणातील बदलामुळे जलव्यवस्थापन करणे काळाची गरज	219
69	डॉ. दिलीप गो. भोगे	प्राकृतिक भूगोलाचा मानवीजीवनावर पडलेला प्रभाव : एक अभ्यास	223
70	प्रा.डॉ. विश्वराज श्रीरामराव चिमणगुंडे	दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधेचा भौगोलिक वृत्तांत	225
71	डॉ. जनार्धन केशवराव वाघमारे	आदर्श प्रश्नावलीचे स्वरूप	228
72	डॉ. कदम अरबिंद वसंतराव	हवामान बदलाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	231
73	प्रा. डॉ. एस. एन.कळसकर	महाराष्ट्रातील जलव्यवस्थापन एकचिकित्सक अभ्यास	234
74	प्रा.डॉ. यु. एस. कानवटे	नांदेड जिल्ह्यातील औद्योगिक क्षेत्र : एक भौगोलिक अभ्यास (इ.स. १९९१ ते २००५)	237
75	डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे	गेवराई तालुक्यातील पीक प्रारूपाचा अभ्यास	240
76	प्रा.डॉ.एम.एस.मुरुडकर	पर्यावरण संतुलन काळाची गरज :एक अभ्यास	243
77	डॉ.अशोक उमराव नागरगोजे	भूगोल संशोधनात संख्याशास्त्राचा उपयोग	245
78	प्रा. डॉ. नामदेव केशवराव वाघमारे	संशोधन अहवाल लेखनाचे महत्व	247
79	प्रा.डॉ.पी.के. मोरखंडे	पाण्याचे व्यवस्थापन, समस्या व उपाय	249
80	प्रा. डॉ. एन. एन. पुरी	नांदेड जिल्ह्यातील ज्वारी पिकांचे प्रादेशिक वितरण: एकभौगोलिकअभ्यास	251
81	प्रा. डॉ सुर्यकांत लालचंद राठोड	जागतीक तापमानातील वाढ व हावामान बदलाचा भारतावर झालेला परीणाम एक भौगोलीक अभ्यास	254
82	प्रा. डॉ. दयानंद उजळंबे	गंगाखेड तालुक्यातील पाणी टंचाई एक अभ्यास	258
83	डॉ.शोभा भानुदासराव दुधाटे	औरंगाबाद जिल्हयातील जलसिंचन प्रकल्प : भौगोलिक दृष्टीक्षेप	261
84	प्रा. डॉ. यु. टी. गायकवाड	भारतातील अनुसूचित जमाती लोकसंख्या वृध्दीदर व वितरणाचा एक अभ्यास	264
85	प्रा.डॉ. हरी साधू वाघमारे	भूमिपात : कारणे, परिणाम व व्यवस्थापन	266
86	प्रा. डॉ. दैवशाला शिवाजी नागदे	भौगोलिक घटक आणि अपराधी प्रवृत्ती : एक अभ्यास	270
87	प्रा. श्रीमती हिरा बलभीम नाडे	पर्यावरण विषयक समस्या आणि व्यवस्थापन	273
88	प्रा.डॉ. संदेश ना. उबाळे	नैसर्गिक अपत्ती : एक गंभीर समस्या	275
89	डॉ. देविदास सदाशिव केंद्रे	जालना जिल्ह्यातील ग्रामीण वस्तीच्या प्रकारांचा भौगोलिक अभ्यास	277
90	वितेश भारत निकते	सामाजिक संशोधन अहवाल लेखनशैली व समस्या	279
91	प्रा. डॉ. यशवंत वळवी	सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठतेची उपयुक्तता	281
92	बी.पी. पवार	सामाजिक प्रक्रिया - तत्त्वे व प्रकार	283
93	प्रा डॉ. भगवत ना. पस्तापुरे	मराठवाडयातील गोदावरी नदीखोऱ्याच्या सिंचन क्षेत्राचा जिल्हानिहाय तौलनिक अभ्यास	285
94	डॉ. प्रा. गायकवाड सुभाष माणिकराव	हवामान बदलाचा सोलापूर जिल्ह्यातील,शेतीवर झालेल्या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास	287
95	प्रा.डॉ.रमेश धनेश्वर	जलसंवर्धन काळाची गरज	290
96	प्रा.डॉ. एच.डी. वागलगावे	परभणी जिल्हयातील तूर पिकाची उत्पादकता एक भौगोलिक अभ्यास	292
97	प्रा. डॉ. आप्पाराव आण्णाराव काळगापुरे प्रा. महेश सुरेशराव मोरे	तिरुजलसिंचन प्रकल्प प्रभाव क्षेत्रातील लोकसंख्या घनतेचा भौगोलिक अभ्यास	294

गेवराई तालुक्यातील पीक प्रारूपाचा अभ्यास

डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे
भूगोल विभाग,
कला व विज्ञान महाविद्यालय,
चौसाळा, ता.जि. बीड.

सारांश (Abstract) :

गेवराई हा बीड जिल्ह्यातील एक तालुका असून तो बालाघाट डोंगर रांगेचा पायथ्याचा भाग आहे. हे बव्हंषी अवर्षणप्रवण क्षेत्र असून येथील शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. पीक प्रारूप ही लवचिक व गतिषील संज्ञा आहे. कारण त्यावर भौगोलिक व सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव पडतो. प्रस्तुत अभ्यास हा संषोधन क्षेत्रातील पीक प्रारूप व पीक प्राबल्य पाहण्याच्या हेतूने केलेला असून यासाठी केवळ चार वर्षांच्या सांख्यिकीचा प्रातिनिधीक स्वरूपाचा विचार केला आहे. संषोधनासाठी व्दितीय सांख्यिकी स्त्रोतांचा विचार केला असून त्यासाठी जसबिर सिंग यांच्या पीक पध्दतीचा आधार घेतला आहे. त्यामुळे अभ्यासाला शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झाले असून त्यात नेमकेपणा आलेला आहे. गेवराई तालुक्यात अन्नधान्ये पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्र जास्त असून रब्बी ज्वारी व कापूस ही अग्रणी पिके आहेत. संषोधन क्षेत्रात पीक प्रारूपात विषमता आढळली असून त्यात नगदी पिकांची लागवड करणे काळानुरूप योग्य ठरेल. सदर अभ्यासात केवळ 18 पिकांचाच विचार केला असून चार वर्षांची सांख्यिकी वापरली आहे.

बीजसंज्ञा (Keywords) : पीक प्रारूपाचा (Cropping Pattern), पीक श्रेणी (Crop Ranking), अग्रणी पीक (Leadning Crop)

प्रस्तावना (Introduction):

मानवी आर्थिक क्रियेत कृषी या उद्योगात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. संषोधन क्षेत्रात औद्योगिकरणाचा विकास झालेला नसल्यामुळे 70 ते 80 टक्के लोक प्रत्यक्ष शेती व शेतीपुरक व्यवसायात गुंतलेले आहेत. कृषी हा प्राचीन व्यवसाय असून औद्योगिक व माहिती तंत्रज्ञान युगात सुध्दा संषोधन क्षेत्राच्या अर्थव्यवस्थेचा मूलाधार आहे.

उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

1. गेवराई तालुक्यातील पीक प्रारूप अभ्यासणे.
2. संषोधन क्षेत्रातील पीक प्राबल्य शोधणे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :

जसबिर सिंग यांच्या पीक प्रारूप पध्दती व सूत्राधारे पिकांची टक्केवारी काढून ज्या पिकांची क्षेत्रीय टक्केवारी 15 पेक्षा जास्त असेल ते पिके प्रथम श्रेणी, 5 ते 15 क्षेत्रीय टक्केवारी पिके व्दितीय श्रेणी व 5 पेक्षा कमी क्षेत्रीय टक्केवारी पिके तृतीय श्रेणी असे पीक श्रेणी गट तयार केले. गेवराई तालुक्यातील पीक प्रारूप अभ्यासण्यासाठी सन 2000–01, 2005–06, 2010–11 व 2015–16 या प्रातिनिधीक वर्षांच्या सांख्यिकीचा उपयोग केला असून सांख्यिकी व्दितीय स्वरूपाची आहे.

जसबिर सिंग पीक प्रारूप पध्दती

सूत्र : $$CP = \frac{Ca}{N} \times 100$$

CP	=	Cropping Pattern (पीक प्रारूप)
Ca	=	Area Under Crop 'a' in the Component Areal Unit (संषोधन क्षेत्रातील 'अ' पिकाखालील क्षेत्र)
N	=	Total Cropped Area in the Component Area Unit (संषोधन क्षेत्रातील एकूण पिकाखालील क्षेत्र)

अभ्यास क्षेत्र (Study Area) :

बीड जिल्ह्यातील अकरा तालुक्यापैकी गेवराई हा एक तालुका आहे. गेवराई तालुक्याचे पूर्वीचे नाव गवराई असे होते. बीड जिल्ह्याच्या उत्तरेस गोदावरी नदी खोऱ्याच्या सुपिक गंगथडी मैदानात अभ्यास क्षेत्र विस्तारलेले असून या प्रदेषात काळ्या रंगाची मृदा आढळते तर इतरत्र खडकाळ मृदा आढळते. हा तालुका बालाघाट डोंगर रांगात पसरलेला आहे. संषोधन क्षेत्रात गणोबा, चितोरा, सिंदफणा व गोदावरी या नद्या आहेत. गोदावरी प्रमुख नदी असून गेवराई तालुक्याच्या उत्तर सिमेवरून वाहते. सिंदफणा ही महत्त्वाची नदी असून

तालुक्याच्या दक्षिण सिमेवरून वाहते. जलसिंचनाच्या दृष्टीने तालुक्याच्या उत्तर भागात गोदावरी नदी व पैठण धरणाचा उजवा कालवा महत्त्वाचे आहे.

गेवराई तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 19°16'05" उ. ते 19°26'40" उ. असून रेखावृत्तीय विस्तार 74°61'57" पू. ते 75°44'46" पू. आहे तर क्षेत्रफळ 1455.64 चौ.कि.मी. असून यापैकी ग्रामीण क्षेत्रफळ 1451.34 चौ. कि.मी. तर नागरी क्षेत्रफळ 4.30 चौ.कि.मी. आहे. संशोधन क्षेत्र पर्जन्यछायेच्या प्रदेषात असून अवर्षण प्रवण आहे. येथील हवामान उष्ण व कोरडे असून येथे जून ते सप्टेंबर या कालावधीत पाऊस पडतो. पावसाचे प्रमाण अत्यंत कमी असून पाऊस अनियमित स्वरूपाचा आहे. सरासरी वार्षिक पर्जन्य 725 मि.मी. असून सरासरी किमान तापमान 29.90° से. तर सरासरी कमाल तापमान 39.40° से. असे आहे. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार अभ्यास क्षेत्राची एकूण लोकसंख्या 262540 इतकी होती. यापैकी ग्रामीण लोकसंख्या 234048 तर नागरी लोकसंख्या 28492 होती. एकूण साक्षरतेचे प्रमाण 67 टक्के आहे. पुरुष साक्षरता प्रमाण 76 टक्के तर महिला साक्षरता प्रमाण 58 टक्के होते.

पीक प्रारूप (Cropping Pattern) :

"विषिष्ट क्षेत्रात व विषिष्ट काळात वेगवेगळ्या पिकाखाली असलेले क्षेत्राचे प्रमाण म्हणजे पीक प्रारूप होय."

लहान किंवा मोठा प्रदेष हा तेथील भौगोलिक व सांस्कृतिक घटकांच्या प्रभावाखाली असतो. या घटकातील बदलाला अनुसरून पीक प्रारूपात बदल होत असते. त्यामुळे पीक प्रारूप ही लवचिक व गतिमान संकल्पना असून कोणतेही पीक प्रारूप दीर्घकाळ आदर्ष किंवा अयोग्य राहू शकत नाही. या गृहितकानुसार संषोधन केलेले आहे. या संषोधनाची मर्यादा म्हणजे संषोधन क्षेत्रातील फक्त 18 पिकांच्या प्रारूपाचा अभ्यास केलेला आहे. तसेच केवळ चार वर्षांचाच प्रातिनिधीक आकडेवारी घेऊन अभ्यास केला आहे.

सारणी क्र. 01: संशोधन क्षेत्रातील पीक प्रारूप

(लागवड क्षेत्र – टक्केवारीमध्ये)

वर्ष	2000–01		2005–06		2010–11		2015–16	
अ.क्र.	पिके	लागवड क्षेत्र	पिके	लागवड क्षेत्र	पिके	लागवड क्षेत्र	पिके	लागवड क्षेत्र
1	उडीद	0.04	ख.ज्वारी	0.1	ख.ज्वारी	0.0	ख. ज्वारी	0.0
2	तीळ	0.4	भात	0.2	भात	0.0	भात	0.0
3	खरीप मका	0.5	उडीद	0.2	उडीद	0.0	उडीद	0.0
4	खरीप ज्वारी	1.0	ख.सूर्यफुल	0.6	तीळ	0.04	जवस	0.0
5	भात	1.0	खरीप मका	0.7	जवस	0.1	ख. सूर्यफुल	0.06
6	जवस	1.3	जवस	0.7	सोयाबीन	0.2	तीळ	0.07
7	सोयाबीन	1.3	तीळ	0.8	ख. सूर्यफुल	0.2	करडई	0.4
8	मूग	3.4	सोयाबीन	1.0	खरीप मका	0.5	ख. भूईमुग	1.0
9	ख. सूर्यफुल	4.0	मूग	1.1	ख. भूईमुग	1.0	खरीप मका	1.0
10	हरभरा	4.2	ख. भूईमुग	2.2	मूग	4.2	ऊस	1.4
11	ऊस	4.2	करडई	9.0	ऊस	5.0	सोयाबीन	3.3
12	गहू	4.3	गहू	10.0	करडई	5.1	मूग	4.0
13	ख. भूईमुग	4.4	ऊस	10.0	हरभरा	7.0	गहू	4.1
14	करडई	7.2	हरभरा	12.0	गहू	10.0	तूर	7.1
15	तूर	12.0	तूर	12.1	तूर	14.0	बाजरी	9.0
16	कापूस	16.0	बाजरी	35.3	बाजरी	16.3	हरभरा	17.4
17	बाजरी	38.4	कापूस	35.3	रब्बी ज्वारी	55.3	रब्बी ज्वारी	59.0
18	रब्बी ज्वारी	68.0	रब्बी ज्वारी	73.0	कापूस	63.0	कापूस	75.4

स्त्रोत : *संषोधक*

सारणी क्र. 01 अन्वये पीक श्रेणी गटाआधारे पिकांची विभागणी करून पीक श्रेणी सारणी तयार करण्यात आली.2000–01 वर्षी कापूस, बाजरी व रब्बी ज्वारी ही प्रथम श्रेणीचे पिके होते. सर्वात जास्त लागवड क्षेत्र रब्बी ज्वारीचे (68.0%) असून संषोधन क्षेत्रात रब्बी ज्वारी पिकाचे प्राबल्य असल्यामुळे रब्बी ज्वारी हे अग्रणी पीक (Leading Crop) होते.

सन 2005–06 साली बाजरी, कापूस व रब्बी ज्वारी प्रथम श्रेणीचे पिके होते. परंतु या वर्षी सन 2000–01 पेक्षा बाजरी पीक क्षेत्रात 3.1 टक्के घट झाली तर कापूस लागवड क्षेत्रात 19.3 टक्के आणि रब्बी ज्वारी पीक क्षेत्रात 05 टक्के वाढझाली. सन 2005–06 वर्षी रब्बी ज्वारी पिकाचे प्राबल्य असल्यामुळे हे अग्रणी पीक होते.

सारणी क्र. 02:पीक श्रेणी (Crop Ranking)

अ. क्र.	वर्ष	प्रथम श्रेणी पिके	व्दितीय श्रेणी पिके	तृतीय श्रेणी पिके
1	2000–01	कापूस, बाजरी, रब्बी ज्वारी	करडई, तूर	उडीद, तीळ, खरीप मका, खरीप ज्वारी, भात, जवस, सोयाबीन, मूग, खरीप सूर्यफुल, हरभरा, ऊस, गहू, खरीप भूईमुग
2	2005–06	बाजरी, कापूस, रब्बी ज्वारी	करडई, गहू, ऊस, हरभरा, तूर	खरीप ज्वारी, भात, उडीद, खरीप सूर्यफुल, खरीप मका, जवस, तीळ, सोयाबीन, मूग, खरीप भूईमुग
3	2010–11	बाजरी, रब्बी ज्वारी, कापूस	उस, करडई, हरभरा, गहू, तूर	जवस, सोयाबीन, तीळ, खरीप सूर्यफुल, खरीप मका, खरीप भूईमुग, मूग
4	2015–16	हरभरा, रब्बी ज्वारी, कापूस	तूर, बाजरी	खरीप सूर्यफुल, तीळ, करडई, खरीप भूईमुग, खरीप मका, ऊस, सोयाबीन, मूग, गहू

स्त्रोत :–संशोधक

सन 2010–11 वर्षी बाजरी, रब्बी ज्वारी व कापूस हे प्रथम श्रेणीचे पिके होते. सन 2005–06 पेक्षा सन 2010–11 मध्ये बाजरी (19.0%) व रब्बी ज्वारी (17.7%) पीक क्षेत्र कमी झाले तर कापूस पीक क्षेत्रात 27.7 टक्के वाढझाली. या वर्षी कापूस पिकाचे प्राबल्य असल्यामुळे कापूस हे अग्रणी पीक होते तर ऊस, करडई, हरभरा, गहू व तूर हे व्दितीय श्रेणीचे पिके होते. सन 2005–06 पेक्षा सन 2010–11 मध्ये ऊस, करडई, हरभरा या पिकांचे क्षेत्र घटले तर तूर पीक क्षेत्रात वाढझाली.

सन 2015–16 मध्ये हरभरा, रब्बी ज्वारी व कापूस ही प्रथम श्रेणीची पिके होती. सन 2010–11 पेक्षा सन 2015–16 मध्ये रब्बी ज्वारी (3.7%), हरभरा (10.4%) व कापूस (12.4%) पीक क्षेत्रात वाढझाली. 2015–16 वर्षी कापूस पिकाचे प्राबल्यामुळे कापूस हे अग्रणी पीक होते. या वर्षी व्दितीय श्रेणीचे पिके फक्त तूर व बाजरी होते.

सन 2000–01 पेक्षा 2015–16 मध्ये पीक प्रारूपात बराच बदल झालेला दिसून येतो. संषोधन क्षेत्रातून खरीप ज्वारी, भात, उडीद, जवस, खरीप सूर्यफुल, तीळ, करडई, खरीप भूईमुग, खरीप मका हे पिके नामषेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. रब्बी ज्वारी (9.0%) व बाजरी (59.4%) या तृणधान्ये पिकांचे क्षेत्र घटले असून कापूस (59.4%) या प्रमुख नगदी पिकांच्या क्षेत्रात वाढझालेली आढळते.

संषोधन क्षेत्रातील पीक प्रारूप अभ्यासानुसार गहू, ऊस, हरभरा, तूर, बाजरी, रब्बी ज्वारी, कापूस या पिकांत स्पर्धा असलेली दिसून येते. गेवराई तालुका औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेला असून कृषी व्यवसाय हा एकमेव आर्थिक विकासाचा स्त्रोत आहे. वाढते जलसिंचन स्त्रोत आणि सुविधामुळे शेतकरी आधुनिक शेतीषी जोडला गेला. त्यामुळे कापूस या नगदी पिकांच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात वाढझाली. नगदी पिकाकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढल्याने पारंपारिक पिकांचे अस्तित्व धोक्यात आले. या पिकांचे क्षेत्र नगण्य तर काही पिके नामषेष होण्याच्या मार्गावर आहेत.

निष्कर्ष व सूचना (Conclusion and Suggestions) :

निष्कर्ष (Conclusion) :

1. संषोधन क्षेत्रात हरभरा, तूर, बाजरी, रब्बी ज्वारी यां अन्नधान्ये पिकांचे क्षेत्र जास्त असून इतर अन्नधान्ये पिकांचे क्षेत्र कमी होते तर काही पिके नामषेष होत आहेत.
2. अभ्यास क्षेत्रात हरभरा, तूर, बाजरी, रब्बी ज्वारी, कापूस या पिकांचे प्राबल्य असून रब्बी ज्वारी व कापूस हे अग्रणी पिके होती.

सूचना (Suggestions) :

1. संषोधन क्षेत्रातील पीक प्रारूप विषमता कमी करून सम प्रमाणात तृणधान्ये, गळीतधान्ये व नगदी पिके लागवड करण्याची गरज आहे.
2. अभ्यास क्षेत्र पर्जन्य छायेच्या प्रदेषात असून पर्जन्य कालावधी, वितरण आणि जलसिंचन स्त्रोत, सिंचन क्षमता या अनुषंगाने आदर्ष पीक प्रारूप विकसित करणे आवष्यक आहे.

संदर्भ (References) :–

1. *Agricultural Geography – Jasbir Sing, S.S. Dhillon.*
2. *कृषी भूगोल – डॉ. इंदिरा सिंह.*
3. *कृषी भूगोल – माजिद हुसेन.*
4. *कृषी भूगोल – डॉ. सुरेष फुले.*
5. *समाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा बीड.*

2018-19

"A Study of Tribal community in the Thane District"

Mr. Prasenjit Bhagwan Dhole
Research Student
Department of Geography,
Dr. BabasahebAmbedkarMarathwada University
Aurangabad

Dr. S.S. Landge
Research Guide
Arts & Science College, Chausala, Tq. Dist. Beed (M.s) (India)

Abstract

The aim of this study has to find tribal community and their an imbalance in social, economic, political, material legal, administrative, cultural values and economic resources in the Thane District and analyse Characteristics of different tribal group like kokna, warli, Mahadeo Koli, Malhar Koli, katkari and Thakar.

Since all above tribal community life is intertwined with forest not only for economic livelihood point of view, their belief system about sacred nature. It is difficult to make them inseparable from the forests and land, hence forest play a significant role in the life of tribal. The undertaken study ensures in tribal development of district. The present study is limited in the frontiers tribal area of Thane district.

Keywords:- *Tribal community, socio-economic status, customs and faiths, social awareness etc.*

---

1. Introduction :-

The Study of tribal Community has been significant in human geography. Because tribal's of the state on finds that there is an imbalance in social, economic, political, material, legal administrative, cultural values and economic resources in the state of Maharashtra. Hence tribals in Maharashtra, popularly known as 'Adivasi' have been living in the forests, valley on the mountains and hills, away from the mainstream population for ages.

According to W.J. Perry, "Tribal means a community habituating in most common regions and speaking a same language."

Present study of Thane district the northern and eastern fifteen taluka. In the present study an attempt was made to examine tribals situation, problem and their population. Characteristics of different tribal Community like Kokna, Warli, Mahadeo Koli, Malhar Koli, Katkari and Thakar

2. About the Study Area:-

Thane district is the north most part of the Kokan lowlands of Maharashtra. It comprises the wide amphitheater like Ulhas basin. The district is situated between $18^{0}42'$ N to $20^{0}20'$ N latitudes and $75^{0}45'$ E to $73^{0}48'$ E longitudes. This district is spread over fifteen Talukas with a total Geographical area 9558 sq District ranks 16th in Maharashtra in respect of total Geographical area and holds 1st rank in population. The revised area of the district is bounded by Mumbai city district and Mumbai sub-urban district to the Southwest and Raigad district to south. Hence Ulhas basin on the south and hilly Vaitarna valley on the north together with plateaus and slope of the Sahyadri in the east, the land falls through a succession of plateaus in the north and centre of the district to the Ulhas valley in South.

As per the 2011 census the District Thane has a considerable tribal population. Tribal population in the district is 15,42, 451 which constituted 13.95 percent of the total population. These tribal communities are Kokna, Warli, Mahadev Koli, Malhar koli, Katkari and Thakar.

LOCATION MAP OF STUDY AREA

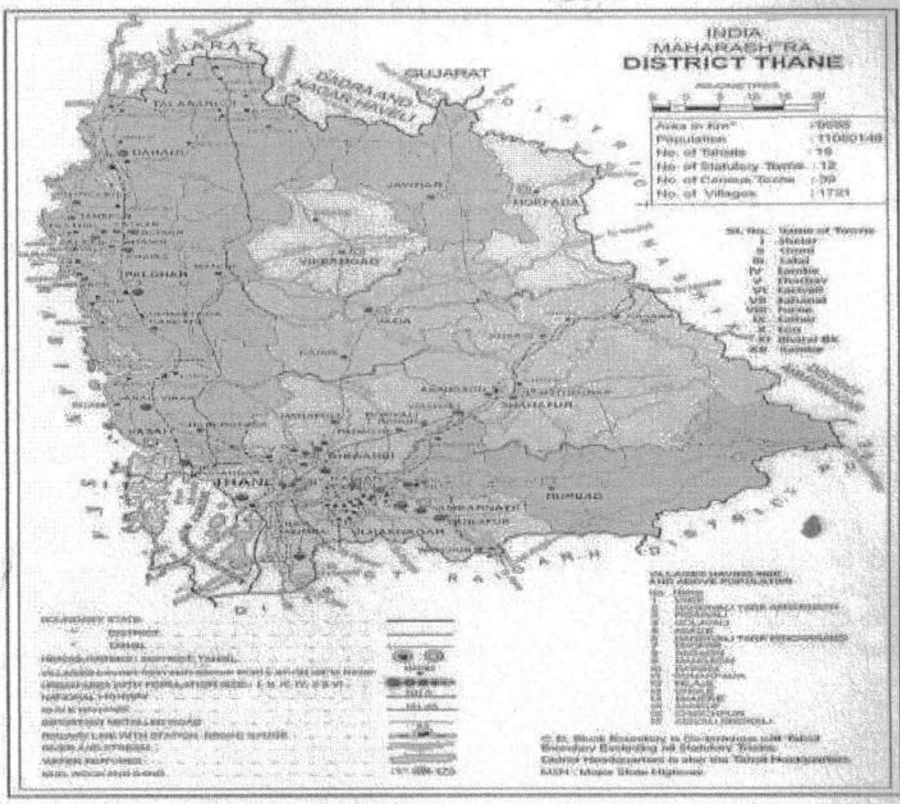

3. Objectives:-

1. To analyze tribal group on the basis of their settlement,
2. To Study tribal cultural and art aspect of the study region.

4. Data Collection and Research Methodology:-

For this work primary and secondary data will used. Collective information is year 1990 to 2011 periods, primary data will include preparation of conducting interview to collect information from the tribal people and local resident of that particular pada located in dense forest.

Secondary data will be collected through the books, reference, papers, District census hand books and web encyclopedia.

5) Tribal community livelihood:-

Since the age tribal communities live in the lap of the nature. Their economy and culture are closely associated with the nature is like the womb of the mother. The life style and tradition of each indigenous community is unique and is related to the utilization of natural resource and particular type of work. The interaction between human being and nature has always been reciprocal. this evident in tribal communities where there always exist a symbiotic relationship between their live hood pursuits and the surrounding natural resource base like the forest, land, water bodies, mineral resource and other flora and fauna. For tribal people land is important source of livelihoods. Around 90% of tribal population in the Thane district was depending on land directly or indirectly for survival. Their economy was primarily agro based land is the source asset for them. Apart from the land forest is the second source of their live hood. They used to collect various minor forest products from their survival. There economy was subsistence in nature.